

บทคัดย่อ

มุมมองด้านพิธีกรรม ศาสนา และชาตินิยม ในประวัติศาสตร์เขมร จากจารึกชัยบาก

จารึกชัยบาก หรือจารึกโคกสะแกราช ถือเป็นจารึกที่ไม่ค่อยมีชื่อเสียง เพราะเพิ่งค้นพบเมื่อ พ.ศ. 2537 แต่ก็ให้ข้อมูลที่น่าสนใจหลายอย่างทางด้านวงการเขมรศึกษา เช่น ทางด้านพิธีกรรม ได้แก่ การสถาปนาพระพุทธรูปขึ้น เพื่อทำพิธีปลดปล่อยอาณาจักรเขมรจากชวา, การปรากฏหลักฐานชัดเจนในศิลาจารึกเขมรเป็นครั้งแรกของพระพุทธศาสนา นิกายวัชรยาน และความคิดอันมีลักษณะคล้ายเป็นชาตินิยม ก็ปรากฏเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์เขมรด้วยเช่นกัน

Abstracts

Ritual, Religion and Nationalism in Sabbak inscription

The Sabbak or Kok Sakae-raj inscription is not well-known because it was just unearthed in 1994. However, there is a lot of interesting information related to Khmer studies. Firstly, regarding rituals, there was the establishment of the Buddha image for liberating the Khmer kingdom from Java. Secondly, regarding religion, Mahayana Buddhism, especially the Vajrayana sect, appeared in the Khmer inscription for the first time. Lastly, the idea of nationalism also occurred for the first time in Khmer history.

มุมมองด้านพิธีกรรม ศาสนา และชาตินิยม ในประวัติศาสตร์เขมร จากจารึกชัยบาก

ดร.กังวล คัชชิมา*

จารึกชัยบากหรือจารึกโคกสะแกราชหลักนี้ได้มีการอ่าน แปลและวิเคราะห์มาแล้ว 2 ครั้ง คือ ครั้งแรก อาจารย์ชเชม แก้วคล้าย และบุญเลิศ เสนานนท์ ได้อ่าน แปล และวิเคราะห์ไว้ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ 36, ฉบับที่ 6 (พ.ย.-ธ.ค. 2538) : หน้า 109-122 ใช้ชื่อว่า “จารึกโคกสะแกราช” โดยได้วิเคราะห์เนื้อความและชื่อที่ปรากฏในจารึก รวมถึงอธิบายศัพท์ไว้ส่วนหนึ่ง ครั้งที่ 2 ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ได้แปลและวิเคราะห์เป็นภาษาอังกฤษ ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามสมาคม ปีที่ 78 ฉบับที่ 2 หน้า 10-14 ใช้ชื่อว่า “THE SUBBAK INSCRIPTION Evidence of an Early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand” โดยอาจารย์จิรพัฒน์ได้อธิบายเรื่องภาษาสันสกฤตที่ใช้ผิดไวยากรณ์หลายแห่ง รายละเอียดของศาสนาพุทธนิกายวัชรยาน หรือพุทธตันตระที่ปรากฏชัดเจนครั้งแรก ส่วนในบทความนี้ผู้เขียนอ่านและแปลจารึกชัยบากใหม่อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งมีบางแห่งที่อ่านและแปลผิดแยกไปจากข้อความที่อาจารย์ทั้ง 2 ท่านได้อ่านแปลไว้ โดยผู้เขียนได้เรียงคำอ่านและแปลใหม่ไว้ในตอนท้ายของบทความนี้แล้ว

*อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ผู้เขียนกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ผู้เป็น “ปรมคุรุ” ทางด้านสันสกฤตของผู้เขียน ที่ช่วยให้ข้อคิดเห็นเพิ่มเติมในการแปลจารึกหลักนี้ และขอบพระคุณ อาจารย์ ดร.สมบัติ มั่งมีสุขศิริ รวมถึงอาจารย์อุเทน วงศ์สถิตย์ ที่อนุเคราะห์ข้อมูลบางส่วน.

ความสำคัญของจารึกหลักนี้

จารึกหลักนี้มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์และสังคมเขมรโบราณเป็นอย่างมาก เพราะมีข้อความบางส่วนช่วยทำให้เห็นเพิ่มเติมถึงการนับถือศาสนา พิธีกรรม และชาตินิยมที่ปรากฏเป็นครั้งแรก

ด้านการนับถือศาสนาและพิธีกรรม

หลักฐานการนับถือศาสนาพุทธในอาณาจักรเขมรสมัยก่อนพระนคร ได้มาจากบันทึกของจีน และจากจารึกต่างๆ ซึ่งปรากฏขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 แต่ในบันทึกและจารึกเหล่านั้นก็ไม่ได้ให้รายละเอียดพอที่จะบอกได้ว่า เป็นพระพุทธรูปศาสนา นิกายมหายาน (อาจริยวาท) หรือหินยาน (เถรวาท) ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้กล่าวว่า “ไม่มีอะไรเลยที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพระพุทธรูปศาสนา นิกายมหายาน¹ ใดๆก็ตาม ในสมัยต่อมา ศาสนาพุทธนิกายมหายานก็ได้เจริญอยู่ในอาณาจักรเขมรโบราณคู่กับศาสนาพราหมณ์ทั้งลัทธิไศวนิกาย และไวษณพนิกายตลอดมา

ศาสนาพุทธนิกายมหายานก็ดี หินยานก็ดี ในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีความสำคัญต่อราชสำนักเท่าใดนัก คงปรากฏเฉพาะพระพุทธรูปในศิลปะสมัยต่างๆ และจารึกของขุนนางในปราสาทหลังเล็กๆ เท่านั้น แต่เมื่อได้พบศิลาจารึกหลักนี้ ทำให้เห็นถึงความสำคัญของศาสนาพุทธนิกายวัชรยาน ที่เข้ามาสู่อาณาจักรเขมรโบราณอย่างน้อยไม่หลังไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 14 หลักฐานปรากฏในข้อความที่เป็นภาษาเขมรโบราณ

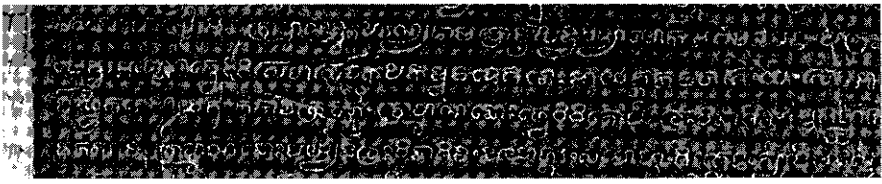
*ri vraḥ vuddhalokesvara ta pram pvanṅ ti kamṣten
śrīsatyavarma ta mān siddhi sthāpanā vreṅ le abhayagiri
teṃ kampi javā ākrānta sruk khmer*

“ส่วนพระพุทธรูปโลกेश্বরทั้ง 9 องค์ ซึ่งกำเสตงศรีสัตย
วรมมะ ผู้มีสิทธิสถาปนาแต่ครั้งโบราณ บนเขากภัยคีรีเดิม เพื่อมิให้
ชวาร์กรานย่ำยีประเทศเขมร”

¹ สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า (ผู้เรียบเรียง). ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2547), 3.

ข้อความนี้ทำให้เห็นชัดเจนว่า ศาสนาพุทธ นิกายวัชรยาน ได้เข้าไปมีบทบาทสำคัญในราชสำนัก โดยมีส่วนร่วมในการประกอบพิธีปลดปล่อยอาณาจักรกัมพูชาโบราณให้พ้นจากอำนาจขวา ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 (ประมาณ พ.ศ. 1345-1393) ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ของการรวบรวมชาติครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์เขมร

การทำพิธีมิให้ชวารุกรานเขมร ปรากฏชัดเจนแล้วในจารึกสดกก็อกรม 2 ด้านที่ 3 บรรทัดที่ 72

ความโดยสรุปว่า “พระบาทปรเมศวร (พระเจ้าชัยวรมันที่ 2) ได้อัญเชิญให้พราหมณ์หรินยทามะทำพิธีขออย่าให้กัมพูชเหตขึ้นต่อขวาเลย ขอให้ (พระองค์) เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์เดียวเท่านั้น พราหมณ์นั้นได้ประกอบพิธีด้วยพระวินาศิฆะประดิษฐานกัมรเตงชัคตตราช” เนื้อความในจารึกสดกก็อกรม 2 ทำให้เห็นภาพว่ามีการประกอบพิธีทางศาสนาพราหมณ์ โดยพราหมณ์หรินยทามะ และพราหมณ์นี้ได้สอนคัมภีร์สำหรับประกอบพิธีกรรมนี้แต่พราหมณ์คิวไกวัลยะเพื่อปฏิบัติบูชาพระกัมรเตงชัคตตราช หรือเทวราชต่อไป

การประกอบพิธีปลดปล่อยกัมพูชาจากขวานี้ นอกจากจะมีพิธีทางศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธแล้ว ยังปรากฏในจารึกอีกหลักหนึ่งคือ จารึกวัดสำโรง K. 956 พบที่จังหวัดไพรแวง ด้านตะวันออกของกรุงพนมเปญ มีลักษณะการเล่าย้อนถึงการประกอบพิธีในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เช่นเดียวกัน เพียงแต่ว่า พิธีที่ทำนั้นไม่อาจทราบได้แน่นอนว่า เป็นพิธีของพราหมณ์หรือของลัทธิอื่น หรือใช้คัมภีร์ใดในการประกอบพิธี เพียงแต่พิธีนั้นชื่อว่า “กัลยานลสิทธิ”

ta vrah *mā vrah pāda kamrateñ ta stac dau iḡvaraloka* man srañ
 (15) pāda stac dau parameḡvara stac ā[y] rdval pandval ta mrañ
 ḡrī prathivinarendra pre thve kālyanasiddhi (16) leñ vvañ
 vrah kamvujadeḡa pi java cāp ley oy vrah dākṡinā bhūm srañ
 rdyāl nu sarvadra(17)vya *val ta mrañ ḡrī prathivinar-

ความโดยสรุปว่า “พระบาทปรเมศวร (พระเจ้าชัยวรมันที่ 2) ได้เสด็จไปที่
 ฤททล รับสั่งให้มรตัญศรีปรัถิวินเรนทร ทำ “กัลยาณสิทธิ” ขออย่าให้พระกัมพูชเทศ
 ถูกชาวจับเลย”

การพบศิลาจารึกชับบากหลักนี้ จึงช่วยเติมเต็มช่องว่างทางประวัติศาสตร์
 ของเขมรโบราณด้านศาสนาและการประกอบพิธีกรรม ทำให้เห็นชัดถึงความสำคัญ
 ของศาสนาพุทธอีกด้านหนึ่งซึ่งไม่ค่อยปรากฏให้คนทั่วไปได้เห็นมากนัก และทำให้เห็น
 ภาพเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในช่วงนั้นว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 นอกจากจะทรง
 ย้ายเมืองหลวงไปมาถึง 4 ครั้งแล้ว ยังทรงใช้ทุกวิถีทางเพื่อรวบรวมกำลังใจและกำลัง
 ผู้คนปลดแอกกัมพูชาจากชาวได้

ด้านชาตินิยม

ข้อความจารึกในอาณาจักรเขมรโบราณ ส่วนมากเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการ
 ทำบุญ การถวายสิ่งของแก่ศาสนสถาน หรือเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์และ
 ราชวงศ์ จารึกชับบากหลักนี้แม้จะเป็นจารึกที่บันทึกเกี่ยวกับศาสนา แต่ก็มีข้อความที่
 แสดงให้เห็นความคิดที่ยังไม่เคยปรากฏในจารึกหลักอื่นๆ เลย คือ การเรียกอาณาจักร
 เขมรโบราณว่า “สรุกเขมร” จารึกหลักอื่นๆ ใช้ว่า “กัมพูชเทศ” เป็นส่วนใหญ่ และอีก
 ประการหนึ่งคือ การตั้งความปรารถนาว่า

*cet phalam me'sti punyānām jāto'ham kamvuje
 drutam*

ถ้าแม้ว่าผลแห่งบุญทั้งหลายของข้าพเจ้ามีอยู่ ขอให้
 ข้าพเจ้าได้เกิดในกัมพูชาอย่างรวดเร็ว

ซึ่งข้อความนี้อาจเป็นข้อความแรกที่ปรากฏในประวัติศาสตร์เขมร ที่แสดงให้เห็นถึงความรัก “กัมพูชาหรือสรุกเขมร” อันมีลักษณะคล้ายเป็นชาตินิยม แต่เราก็ไม่มีหลักฐานอื่นพอที่จะสามารถอธิบายเพิ่มเติมได้ว่า เบื้องหลังของการตั้งความปรารถนานี้มีอะไรเป็นเหตุลูงใจ ดังนั้น แม้การตั้งความปรารถนาแบบนี้จะเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นชาตินิยม แต่ก็ไม้อาจระบุอย่างชัดเจนว่าความรู้สึกนี้เป็นความรู้สึกเดียวกับชาตินิยมสมัยนี้หรือไม่

ข้อเฉพาะที่ปรากฏในจารึกหลักนี้

ข้อเฉพาะในจารึก มีส่วนสำคัญต่อการเชื่อมโยงเหตุการณ์หรือเรื่องราวให้เข้ากับจารึกหลักอื่น อันเป็นหนทางในการอธิบายเรื่องราวให้กระจ่างมากยิ่งขึ้น ผู้เขียนจะอ้างอิงข้อเฉพาะจากจารึกหลักอื่นๆ ประกอบ เพื่อเป็นแนวทางให้ผู้มีความสนใจศึกษากันต่อไป

วัชรยาน

เป็นสกุลหนึ่งของพุทธตันตระ นักวิชาการด้านศาสนาเชื่อว่า พระพุทธศาสนานิกายนี้ น่าจะเริ่มปรากฏขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12 แต่นักปราชญ์บางท่านได้สืบอายุย้อนไปถึงสมัยของท่านเมไตรยนาถและท่านอสังคะ ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 8-9²

พุทธตันตระเชื่อว่าพระศากยมุนีพุทธเจ้าได้ให้จัดประชุมที่เมืองศรีธานยกฤกะ ทรงสั่งสอนเกี่ยวกับทางลี้ลับทางลัดหรือที่เรียกว่า มนตรยาน แต่แรกเริ่มมีการสอนกันอย่างลับๆ ระหว่างอาจารย์กับลูกศิษย์ด้วยปากเปล่า ต่อมาท่านนาคารซุนได้สืบต่อโดยเริ่มสอนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 และเพิ่งเปิดเผยเมื่อพุทธศตวรรษที่ 12 โดยมีการเขียนคัมภีร์เป็นภาษาสันสกฤตที่สำคัญ เช่น ปรัชญาปารมิตา คุหยสมฆา มัญจุศรีมูลกะ หัวัระ และสาธนมาลา เป็นต้น นอกจากสกุลวัชรยานแล้ว พุทธตันตรายังมีสกุลอื่นๆ ด้วยเช่น กาลจักรยาน สหัสยาน เป็นต้น แต่ดูเหมือนว่า วัชรยาน เป็นพุทธตันตระสกุลแรกและเป็นที่ยึดกันมากที่สุด

² ผาสุข อินทราวุธ. พระพุทธศาสนาและประติมานวิทยา. เอกสารอัตสำเนา, 46.

คัมภีร์ที่สำคัญของวัชรยาน ได้แก่ ปรัชญาปารมิตา และคฤหสมาซ โดย เฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์คฤหสมาซถือว่า มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะปฏิวัติการนับถือ พระโพธิสัตว์ เทพ และเทพีในลัทธิมหายานเดิม ให้มีรูปแบบที่แน่นอน โดยรวบรวม พระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์อันมีอยู่อย่างมากมายให้เป็นกลุ่ม โดยแบ่งเป็นสกุลและ แต่ละสกุลมีพระชินพุทธเจ้า (หรือพระยานิพุทธเจ้า) องค์หนึ่งเป็นต้นสกุล และต่อมา ได้เกิดคติการนับถือเทพสูงสุดคือ พระอาทิพุทธเจ้า (วัชรธร) เป็นเทพสูงสุดผู้ปรากฏ ขึ้นก่อนและเป็นผู้ให้กำเนิดพระชินพุทธเจ้า

หลักคำสอนที่สำคัญของวัชรยาน มี 6 ประการคือ³

1. ความสำคัญของครู เพราะครูจะเป็นผู้แนะนำ ถ้ายทอด และควบคุมให้ลูกศิษย์ปฏิบัติไปสู่การหลุดพ้นหรือบรรลุถึงชั้นลัทธา (อรหันต์) ได้ ครูจึงได้รับการยกย่องมาก บางครั้งถึงขนาดได้รับการยกย่องเทียบเท่ากับพระพุทธเจ้าก็มี

2. กฎข้อบังคับสำหรับศิษย์ แบ่งเป็น 4 ระดับ ระดับแรกเรียกว่ากิริยาดันตระ เป็นการฝึกฝนกายและจิต เช่น งดเว้นของมีนเมาและเนื้อสัตว์ รักษาพรหมจรรย์ บูชา รูปเคารพเทพต่างๆ ระดับที่ 2 เรียกว่าจิริยาดันตระ คือการฝึกสมาธิจิตเบื้องต้น บูชา รูปเคารพเทพ เทพี รับคำสอนจากครูโดยตรง ทดลองจิตโดยเสพสิ่งที่เรียกว่า ตัณหา ทั้งปวง หรือ 5 ม. ได้แก่ มัตยะหรือมูทรา (น้ำเมา) มางสา (เนื้อ) มนตร์ (พรำให้ กำหนด) มุทรา (ใช้ทำยั่วชวน) และไมถุน (เสพกาม) พิธีทั้ง 5 นี้ทำในเวลากลางวัน เรียกว่า กาลจักร ระดับที่ 3 เรียกว่าโยคะดันตระ เป็นการทำสมาธิจิตขั้นสูง ครูจะให้พลังอำนาจจิตเข้าช่วยเหลือ ระดับที่ 4 ระดับสุดท้ายเรียกว่า อนุดตรโยคะดันตระ เป็นขั้นที่จิตใจหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง มีอิทธิฤทธิ์และพลังกำลังเหนือกว่าคนทั่วไป เรียกว่า สิทธิ (ผู้บรรลุมรรคผลหรือลัทธา เทียบเท่ากับ อรหันต์ ของเถรวาท)

3. มนตร์หรือคาถา เป็นคำที่ไม่มีความหมาย มีวิวัฒนาการมาจาก ฮาธณี ใน วิทยากรปิกฏ เป็นคำย่อของพระสูตรที่สำคัญซึ่งมีเนื้อหามากให้เหลือค่าน้อยที่สุด เช่น ย่อปรัชญาปารมิตาสูตฺร ซึ่งมี 8,000 บท ให้เหลือเพียงคเดียวคือ ปรม ผู้นับถือ วัชรยานเชื่อว่ามนตร์เหล่านี้ขลังมาก เมื่อท่องบทใดบทหนึ่งซ้ำๆ กันแล้วจะได้ในสิ่งที่ปรารถนา

³ เรื่องเดิม. 47-50.

4. โพธิจิต ในพุทธศาสนาจัดจิตไว้หลายระดับตามความบริสุทธิ์ของจิต เรียกว่า ภูมิ ภูมิที่สำคัญๆ ปรากฏอยู่ในทศภูมิสูตร ภูมิเหล่านี้ใช้เรียกพวกมหายานที่สละตนเองเพื่อช่วยผู้อื่นให้รอดพ้น พวกนี้จะฝึกฝนอยู่ในภูมิต่างๆ จนกว่าจะช่วยสัตว์โลกให้หลุดพ้นหมดก่อน ตนเองจึงจะเข้าไปสู่การหลุดพ้นตามไปทีหลัง

5. อหังการ คือ การรวมโพธิจิตเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเทพที่ตนบูชา วิธีรวมหรือดูดกลิ่นเทพเจ้าไปในตนนั้นกระทำได้โดยการปฏิบัติโยคะ คือทำให้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง

6. อัทหะยะ คือ การรวมระหว่างศูนยตา คือความว่างเปล่าหรือความหยั่งรู้ถึงความจริงของโลก) กับ ความกรุณา คือความเมตตาสงสารและปรารถนาจะช่วยให้สัตว์โลกหลุดพ้นจากความทุกข์ การรวมทั้งสองอย่างเข้าด้วยกันได้รับการเปรียบเทียบเป็นเทพกับเทพี ดังนั้น จึงนิยมทำรูปเทพและเทพีกอดรัดกัน ที่เรียกว่า ยุคนัทระ หรือ ยับยัม

พระพุทธเจ้าห้าพระองค์

โคลกแรกของจารึกหลักนี้ มีข้อความเกี่ยวกับพระที่ผู้เขียนจารึกเคารพนมัสการ คือ śrīpañcasugatā “พระพุทธเจ้า 5 พระองค์” ผู้เขียนแปลและอธิบายคำนี้ว่า “พระพุทธเจ้า 5 พระองค์ หมายถึงพระธยานิพุทธเจ้า หรือพระฌานิพุทธเจ้า” แต่ ดร.ปีเตอร์ สกิลลิ่ง ให้ข้อคิดเห็นว่า คำว่า “ธยานิพุทธ หรือ ฌานิพุทธ” ไม่เคยปรากฏในคัมภีร์ใดๆ เลย เป็นแต่เพียงคำที่นักปราชญ์ชาวอังกฤษใช้เรียกด้วยความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน ตั้งแต่ ปี ค.ศ. 1850 นักวิชาการอื่นๆ ก็พลอยเรียกชื่อนี้ตามไปด้วย แต่ปัจจุบันนักวิชาการทางตะวันตกไม่ใช้คำนี้แล้ว ใช้แต่คำว่า “พระพุทธเจ้าหรือพระชินพุทธเจ้า” เพื่อให้ถูกต้องตามคัมภีร์ ผู้เขียนเห็นว่าข้อคิดเห็นของ ดร.ปีเตอร์ สกิลลิ่ง มีความสำคัญต่อการศึกษาทางด้านศาสนาและจารึก จึงได้นำเสนอไว้ในบทความนี้ด้วย

พระคุษยสมาซ หรือศรีสมาซ

คุษยสมาซ นอกจากจะเป็นชื่อคัมภีร์แล้ว ยังเป็นชื่อของเทพผู้ปกป้องคุ้มครอง เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อิชฏเทวตา ในลัทธิตันตระถือว่าเป็นเทพที่ต้องถูกอัญ

เชิญในพิธีเป็นองค์แรก บางแห่งนับถือว่าเป็น พระอาทิตย์พุกเจ้า ซึ่งเป็นเจ้าแห่งมนตรา และเป็นบุคคลลาธิฐานแห่งมนตรยาน ในคัมภีร์อธิบายรูปร่างไว้ว่า มีวรรณะสีฟ้า ทรงเครื่องทรงแบบพระโพธิสัตว์ มี 3 เศียร ทรงมงกุฏ ประดับด้วยไข่มุก 5 ไข่มุกจะมี รูปจักรประดับไข่มุกกลางของมงกุฏ แต่ละเศียรจะมีเนตรที่ 3 ด้วย มีทั้งหมด 6 กร 2 กรหน้าทำปางวัชรหุมการ อยู่ด้านหลังของศักดิ์ซึ่งกำลังกอดรัดอยู่ ถือวัชระและระฆังเล็ก ส่วนกรอื่นๆ ถือจินตามณี จักร ดาบ รัตนะหรือดอกบัว ส่วนศักดิ์จะมี 3 เศียร 6 กรเช่นกัน และถือสัญลักษณ์แบบเดียวกัน บางทีจะมีรูปจำลองของพระอมิตาภะชิน พุทธเจ้า (ธยานิพุทธ) ประดับเศียรกลางด้วย

พระศรีสมันตประภะศวร และพระศรีษณะ

ชื่อพระศรีสมันตประภะศวร ไม่ค่อยปรากฏในจารึกเขมรมากนัก ในหนังสือ A Encylopaedia of Buddhist Deities, Demigods, Godlings, Saints and Demons⁴ อธิบายไว้ว่า พระศรีสมันตประภะ เป็น 1 ใน 12 ของผู้บรรลุนิพพานแห่งพระโพธิสัตว์ รับผิดชอบอมิตาภะพุทธเจ้า รูปปรากฏเป็นบุคคลมี 1 หน้า 2 มือ มือขวาถือวัชระ มือซ้ายถือพระอมิตาภะพุทธเจ้า นั่งบนบัลลังก์ดอกบัว ในจารึกชัมบากปรากฏข้อความว่า

*jayantrapuranāmādau chpāransīti tataḥ param /
deśas tatra sthitas tāyi śrīsamantaprabheśvarah //*

“พระศรีสมันตประภะศวร ผู้ปกป้องคุ้มครอง ได้สถิตย์อยู่แล้ว
ในดินแดนที่มีชื่อว่า ชยันตปุระฉปารันลี (ในเมืองที่เมื่อก่อนชื่อว่า
ชยันตปุระ ต่อมาเรียกว่า ฉปารันลี)”

ผู้เขียนพบว่าในจารึกตวลปราสาท K. 158 จ.กำปงธม มหาศักราช 925 (พ.ศ. 1546) ด้าน B โสกลที่ 9 ได้กล่าวถึงการถวายข้าวสารแด่พระศรีษณะ ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ศรีสมันตประภะ

⁴ Fredrick W. Bunce. A Encylopaedia of Buddhist Deities, Demigods, Godlings, Saints and Demons. (Delhi : D.K. Printworld (P) Ltd., 1994), 472.

*śrīsamantaprabheśākhye śrīgṛhaṇe śrutaviśrutah
sa prādāt pratyaham bhaktyā pañcaprasthārdhdhatandulam //*

“เขา (สหเทว) ผู้มีชื่อเสียง ได้ถวายข้าวสาร 5 ปริสตะครึ่งทุกวัน
ด้วยความภักดีในพระศรีษณะ ผู้มีนามว่า ศรีสมันตประเทศ”

และด้าน C ของจารึกหลักเดียวกันก็ได้กล่าวถึงการบูชาสิ่งของแก่พระกัมรเตงชัคค
ลิงคปุระ และฉปารันลีด้วย

เมื่อพิจารณาความในจารึกตวลปราสาทแล้ว อาจสรุปได้ว่าพระศรีสมันตประ
เทศวร ก็คือพระศรีษณะ และผู้ที่ให้กำเนิดพระศรีษณะก็ปรากฏอยู่แล้วในโคลกที่ 1
ของจารึกชับบาก

*śrīpañcasugatāyādau śrīgṛhanānām vibhāvakah
“พระพุทเจ้า 5 พระองค์ผู้ทำให้พระศรีษณะทั้งหลายปรากฏ”*

ผู้เขียนจารึกชับบากคงมีความศรัทธาในพระศรีสมันตประเทศวรมากและเห็น
ความสำคัญของท่านมากดังปรากฏในโคลก

*saiva vuddhabhayam hatvā kamvuje vuddhaśāsanam /
cakāra dṛḍham adyāpi tan namami punaḥ punaḥ //*

“พระองค์ (พระศรีสมันตประเทศวร) นั้นเอง กำจัดภัยของเหล่า
พุทธศาสนิกชนแล้ว ได้ทำให้พระพุทศานามันคงอยู่ในกรุง
กัมพูชาจนถึงทุกวันนี้ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมนมัสการพระองค์ซ้ำแล้ว
ซ้ำเล่า”

ฉปารันลีหรือฉปารันลี

เป็นชื่อที่ปรากฏในศิลาจารึกเขมรบ่อยครั้ง ในจารึกชับบากปรากฏในโคลกที่
5 บรรทัดที่ 9-10 ว่า

“พระศรีสมันตประเทศวร ผู้ปกป้องคุ้มครอง ได้สถิตย์อยู่แล้ว
ในดินแดนที่มีชื่อว่า ชยันตปุระฉปารันลี (ในเมืองที่เมื่อก่อนชื่อว่า
ชยันตปุระ ต่อมาเรียกว่า ฉปารันลี)”

คำว่า “ฉปรารันลี” ปรากฏในจารึกหลายแห่ง เช่น

จารึก K. 184 ที่เสาโคปุระตะวันออก ของปราสาทม เกาะแก้ว มหาศักราช 843 (พ.ศ. 1464) กล่าวถึงมรเตนุศิขารินทุ ถวายเข้ารับใช้จากที่ต่างๆ แต่พระกัมรเตงอัญชัคต ต ราชยะ ในเข้ารับใช้เหล่านั้น มีเข้ารับใช้ 11 คน จากหมู่บ้านคิวนิวาส ซึ่งอยู่ในบริเวณประมาณ (ตำบล) ฉปรารันลี รวมอยู่ด้วย

จารึกปราสาทเสงงตะวันออก จ.พระตะบอง (พ.ศ. 1584) บอกว่า เมื่อวันพฤหัสบดี แรม 5 ค่ำ เดือน 8 พระกัมรเตงอัญศรีสมรสสิงหรวมนัน บ้านสตกสลุต ร่วมกับพระกัมรเตงอัญศรีกรีนทรวิชัย บ้านไชรวากเสงง และพวกร่วมกันสร้างรูปกัมรเตงชัคตฉปรารันลี ตั้งไว้ภายใน

จารึก K. 249 กรอบประตูด้านเหนือปราสาทเตตรา จ.เสียมเรียบ มหาศักราช 1031 (พ.ศ. 1652) สมัยพระเจ้าธรณินทรวรมัน กล่าวถึงการถวายของแด่กัมรเตงชัคตฉปรารันลี

ศิลาจารึก K. 276 กรอบประตูปราสาทตาแกว จ.เสียมเรียบ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-17 กล่าวถึงสิ่งของทำบุญของพระกัมรเตงอัญ ศรีโยคีศิวรบัณฑิต แต่ศาสนสถานต่างๆ รวมถึงถวายแด่พระกัมรเตงชัคต ฉปรารันลี ในบรรทัดที่ 21 ด้วย

K. 237 จารึกพระเชสต จ.เสียมเรียบ ชุ่มประตูด้านเหนือ ภาษาเขมรศก 989 พ.ศ. 1610 บรรทัดที่ 15 กล่าวถึงพระเจ้าอุทยาทิกตยวรมันที่ 2 ซึ่งด้านที่เป็นภาษาสันสกฤตเรียกพระนามพระองค์ว่า udayārkavarmmahūpa และ udayārkavarmmahūpā สถาปนา รูปพระนารายณ์ พระพรหม พระพุทธรูป รวมทั้ง สถาปนารูปเคารพที่ฉปรารันลี ด้วย

ผู้เขียนสันนิษฐานว่า “เมืองฉปรารันลี” น่าจะอยู่แถวบริเวณจังหวัดพระตะบอง ในปัจจุบัน ดังปรากฏข้อความในจารึกปราสาทเสงงตะวันออกที่ผู้เขียนกล่าวมาแล้ว

ภาคีกา

ปรากฏในจารึกชัมบากโศลกว่า kaśikakāvyaavahyaḍisikh
itaptamanāh

“พระธนูนั้น มีจิตใจถูกแผดเผาด้วยไฟคือภาคีกากาวยะและ
คัมภีร์นอกศาสนา”

อาจารย์ชะเอม แก้วคล้ายได้อธิบายว่า “ภาคิกากาวะ” เป็นชื่อคัมภีร์อธิบาย ปาณินีสูต ผู้เขียนพบว่า ชื่อคัมภีร์ภาคิกานี้ปรากฏในจารึกเทพประณม K. 290 จ.เสียมเรียบ ศักราช 927 (พ.ศ. 1548) ด้านที่ 1 กล่าวว่า พระกัมรเตงกำตวนอัณฺฐ ศรีสุรยวรมมเทวะ (พระเจ้าสุรยวรมันที่ 1) รับสั่งให้สร้างพระวีราศรม เพื่อเก็บ สตรา ภาคิกาชินนทร และกัลปนาข้าพระและสิ่งของถวายจำนวนหนึ่ง รวมถึงถวายสิ่งของ ให้แก่เสาศตาศรม

จุงวิศ

ในจารึกซับบาก จุงวิศ เป็นชื่อบรมครูท่านหนึ่งของพระธนู ผู้เขียน สันนิษฐานว่า คำว่า จุงวิศ นี้อาจเป็นชื่อของหมู่บ้าน ดังปรากฏในจารึก K. 238 จารึก Tuk Cum ที่ จ.พระตะบอง ปรากฏมหาศักราช 871 (พ.ศ. 1492) กล่าวถึง “อาจารย์ ชื่อว่า พเซนทราจารย์ และวาป ฐู ได้สถาปนาพระกัมรเตงอัณฺฐศรีไตรโลกยนาถ ที่หมู่บ้านจุงวิศ ด้านตะวันออกของแม่น้ำ” ซึ่งบางครั้งชื่อสถานที่ก็ใช้เรียกชื่อบุคคล ผู้เป็นใหญ่ในสถานที่นั้นได้ด้วย เช่น บรมครูอีกท่านหนึ่งของพระธนู คือ ท่านธรรณี นทรปุระ หรือในจารึกสตกก๊กกรม 2 หน้า ที่ 4 บรรทัดที่ 8-9 กล่าวถึงเสตงอัณฺฐิวโสม และเสตงอัณฺฐวามศิวะ ได้ร่วมกันสร้างศิวาศรม คนทั้งหลายพากันเรียกเสตงอัณฺฐิวโสม ว่า “ศิวาศรมผู้เฒ่า” เรียกเสตงอัณฺฐวามศิวะว่า “ศิวาศรมผู้เยาว์” เป็นต้น

สรุป

จารึกซับบากหลักนี้ เป็นจารึกพิเศษหลักหนึ่งในจำนวนศิลาจารึกประมาณ 1,300 หลักที่พบในอารยธรรมเขมร เพราะช่วยเติมเต็มประเด็นที่เกี่ยวกับศาสนาพุทธ นิกายวัชรยาน การประกอบพิธีกรรมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 การเรียกอาณาจักร เขมรโบราณว่า “สรุกเขมร” เป็นครั้งแรก และการตั้งความปรารถนาให้เกิดในเมือง กัมพูชาอีก ซึ่งปรากฏเป็นครั้งแรก และจารึกหลักนี้ควรได้รับการศึกษาในด้านต่างๆ ต่อไป เพื่อความก้าวหน้าในวงวิชาการด้านเขมรศึกษา

คำแปลจารึกชั้บบากหรือจารึกโคกสะแกราช

บัญชี/ทะเบียนวัตถุ นม.39 K. 1158
 สถานที่พบ บ้านชั้บบาก ต.สะแกราช อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา
 อักษร เขมรโบราณ
 ภาษา สันสกฤต 30 บรรทัด เขมรโบราณ 6 บรรทัด
 ศักราช มหาศักราช 988 (พ.ศ. 1609)
 รัชสมัย พระเจ้าอุทยาทิตยวรมันที่ 2

ภาษาสันสกฤต

- 1) śrīpañcasugatāyādau śrīghanānām vibhāvakāh/
- 2) śrīghanās ca sudevānām śrīpradhātīn namāmi tān //
 ในเบื้องต้น ข้าพเจ้าขออนอบน้อมนมัสการพระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์ ผู้ทำให้พระศรีสมณะทั้งหลายปรากฏ และขอนมัสการพระศรีสมณะทั้งหลายเหล่านั้น ผู้ทรงไว้ซึ่งสิริมงคลของเหล่าทวยเทพ
- 3) vajrasatvas tu saṣṭaḥ sa- dvodhisatvaprabhur varah /
- 4) ādharah sarvavuddhānām tan namāmi vimuktaye //
 เพื่อความหลุดพ้น ข้าพเจ้าขออนอบน้อมพระวัชรสัตว์ ผู้ประเสริฐ ผู้เป็น (พระพุทธเจ้า) องค์ที่ 6 ผู้เป็นเจ้าของพระโพธิสัตว์ผู้บริสุทธิ์ ผู้รองรับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์
- 5) śrīsamāje parā yasya bhaktiḥ śraddhā ca nirmmalā /
- 6) tasya dāsasya dāso 'ham bhaveyam sarvajanmasu //
 ทาสผู้ใด มีความภักดีอันยิ่งใหญ่และมีความศรัทธาอันปราศจากมลทิน ในพระศรีสมาม ข้าพเจ้าขอเกิดเป็นทาสของทาสนั้นทุกชาติภพ

- 7) ity ājñā paramaguroḥ śrutvā stutyā namaskṛtā /
- 8) anukathyā mayā bhaktyā śṛtsamājan name sadā//
ข้าพเจ้าครั้นได้ฟังคำสั่งของท่านบรมครูตั้งนี้แล้ว ได้กระทำความ
ความนอบน้อมนมัสการ ด้วยการสดุดี ตามคำสั่งสอน ข้าพเจ้า
ขอนอบน้อมนมัสการพระศรี สมาชด้วยความภักดี ตลอดเวลา
- 9) jayantrapuranāmādau chpārransiti tataḥ param /
- 10) deśas tatra sthitas tāyi śṛtsamantaprabheśvaraḥ //
พระศรีสมันตประเทศวร ผู้ปกป้องคุ้มครอง ได้สถิตย์อยู่แล้ว
ในดินแดนที่มีชื่อว่า ชัยันตรปุระฉปาร์สนี
- 11) saiva vauddhabhayam hatvā kamvuje vuddhaśāsanam /
- 12) cakāra drḍḍham adyāpi tan namāmi punaḥ punaḥ //
พระองค์ (พระศรีสมันตประเทศวร) นั้นเอง กำจัดภัยของเหล่า
พุทธศาสนิกชนแล้ว ได้ทำให้พระพุทธศาสนามั่นคงอยู่ในกรุง
กัมพูชาจนถึงทุกวันนี้ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมนมัสการพระองค์
ซ้ำแล้วซ้ำเล่า
- 13) ācāracano bagava- ccuḥviścaraṇas śuciḥ pracuraceṣṭaḥ /⁵
- 14) vācyacyutavāk vāgmi dharmmi jinapūjanajāpāparaḥ //
ท่านจุงวิศผู้เป็นที่เคารพยิ่ง ผู้มีมารยาตดีงาม ผู้สะอาด ผู้ทำ
ประโยชน์มากมาย ผู้มีวาจาที่เหนือคำติเตียน มีโหวหารดี มี
ธรรม ผู้มุ่งอยู่กับการบูชาพระชินเจ้าและสวตมนต์

⁵คำว่า caranaś ซึ่งต่อท้ายนามของท่านจุงวิศ ในบรรทัดที่ 13 คำว่า pado ซึ่งต่อท้ายนามของท่านจัมปกะในบรรทัดที่ 15 และคำว่า aṅghriḥ ซึ่งต่อท้ายนามของท่านธรณินทรปุระในบรรทัดที่ 17 ทั้ง 3 คำ มีความหมายเหมือนกัน คือ "เท้า" ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ได้ให้ข้อสังเกตว่า คำนี้น่าจะตรงกับคำว่า "ฐลี เซง" ซึ่งเป็นคำนำหน้าชื่อบุคคลชั้นสูงในภาษาเขมรโบราณ

- 15) bhagavaccampakapādo gurupadabhakto'bhivanditas saiddhaiḥ /
- 16) chpārransīsvadhyāpayitā sthālāsāvāsthāneśaṃ gatavān //
 ท่านจัมปกะผู้เป็นที่เคารพยิ่ง ผู้ได้รับความเคารพนับถือใน
 ฐานะเป็นครู ผู้ถูกกราบไหว้โดยสัทธาทั้งหลาย เป็นอาจารย์
 แห่งฌปารันสี ได้ถึงความใหญ่ในสถานที่ชื่อว่า สกตสวาย
 (โคกสวาย)
- 17) dharmmī dhīddho bhagava- d dharmīndrapurāṅghrīr alaṅkṛtavān /
- 18) dhīrān sudhanair dhanyo vodhau vidadhau dhautam hrdayam//
 ท่านธรรมนทรปุระผู้เป็นที่เคารพยิ่ง ผู้มีธรรม ผู้รุ่งเรืองด้วย
 ปัญญา ผู้ประดับตกแต่งซึ่งนักปราชญ์ทั้งหลาย ด้วยทรัพย์
 สมบัติที่ดี ผู้โชคดี ได้ทำจิตใจที่ถูกชำระสะสางแล้ว ให้น้อมไป
 ในปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ (โพธิ์)
- 19) prajñāpāramitāṅkā tarkabhāsyādivāridhim /
- 20) uttīrya guhyavrkṣe te śrāntās tattvaphalāsīnaḥ //
 ท่านทั้งหลายเหล่านั้น (คือท่านจุงวิศ ท่านจัมปกะและท่านธรรม
 นทรปุระ) มีกองทัพคือปัญญาบารมี (มีปรัชญาปารมิตาเป็น
 กองทัพ) ได้ข้ามมหาสมุทรคือคำอธิบายตรรกศาสตร์
 (ตรรกภษาษย) เป็นต้น เหน็ดเหนื่อยแล้ว จึงได้กินผลไม้คือความ
 แท้จริง (ตตตต) บนต้นไม้คือคัมภีร์คฤหะ (บนต้นไม้แห่งความ
 ลึกลับ)
- 21) vraḥ dhanus samjñako dhīro dhīmān siddhāntāsīsyakah /
- 22) varāṅān trigurūṅān tri- gurum vande sadā mudā //
 บุคคลผู้มีปัญญาชื่อว่า พระธนู ผู้มีจิตใจแน่วแน่มั่นคง เป็น
 ศิษย์ผู้ประสบความสำเร็จ (สิทธิานตะ) ของครูทั้ง 3 ผู้ประเสริฐ
 นั้น ข้าพเจ้าขอกราบไหว้ครูทั้ง 3 ด้วยความยินดี ตลอดเวลา

- 23) kāsīkakāvyaavāhyādi- śikhītapāmanāḥ pivaṇ /
- 24) guhyāmr̥ṭaṅgī ciraṃ homa- japa-yoga-rasodyataḥ //
 พระธนูนั้น มีจิตใจถูกแผดเผาด้วยไฟคือ กาศิกากาวยะและ
 คัมภีร์นอกศาสนา เป็นต้น เมื่อได้ดื่มน้ำอมฤตจากคัมภีร์คุหยะ
 จึงได้รับรสแห่งความสุขอันเกิดจากการบูชา การสวดมนต์ และ
 โยคะ
- 25) aṣṭaṣṭaraṇḍhre sitasaptaśukre tapasyamāse sugatādikārcāḥ /
- 26) teṅ pasnaga bhāgyaviśeṣatirthe sa vrah̥ dhanuṣ sūrir atisṭhīpad yaḥ //
 พระธนูนั้น ผู้คงแก่เรียน ได้สถาปนารูปเคารพทั้งหลาย มีรูป
 พระสุคต เป็นต้น ที่ศาสนสถานวิเศษที่เต็มไปด้วยความโชคดี
 บนภูเขาเตงปาส ในวันศุกร์ ขึ้น 7 ค่ำ เดือนตปัสยะ (ประมาณ
 กุมภาพันธ์-มีนาคม) ตักราช 988 (พ.ศ.1609)
- 27) śrīśaktikīrtidevendrā⁶ bhūyās tāsāṃ hr̥ṭer mayā /
- 28) yair vijātam hr̥ṭam sāksā- t kiñcid atreyā amutra hi //
 ข้าพเจ้าได้นำเทพที่ยิ่งใหญ่เป็นจำนวนมาก ทั้งพระศรี พระ
 ศักติ และพระกীরติ ไปไว้ ณ ที่นั้น ซึ่งคนทั้งหลายได้รับทราบ
 และเป็นพยาน
- 29) cet phalaṃ me'sti puṇyanam̐ jato'ham̐ kamvuje
 drutam sāmājasamkhyā
- 30) ya deve'trartham̐ kurvas tu nanyatha // apica /
 anyapranidhaya'nekāḥ
 ถ้าแม้ว่าผลแห่งบุญทั้งหลายของข้าพเจ้ามีอยู่ ขอให้ข้าพเจ้า
 ได้เกิดในกัมพูชาอย่างรวดเร็ว ข้าพเจ้าทั้ง 2 ได้ทำสิ่งที่เป็น
 ประโยชน์ (ได้ถวายสิ่งของ) แต่เทพผู้มีนามว่าสมาช ในศาสน
 สถานนี้ มิใช่ทำโดยประการอื่น // นอกจากนี้ / ประณิธานอื่นๆ
 ยังมีอีกมากมาย

⁶ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา เสนอว่าบาทนี้น่าจะแปลเป็น śrī พระศรี, sakti พระศักติ, kīrtti พระกীরติ และ devendra พระอินทร์ แต่อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนแปลข้อความทั้งโคลงนี้อย่างไม่ค่อยมั่นใจนัก.

ภาษาเขมรโบราณ

31) ri vraḥ vuddhalokeśvara ta praṃ pvaṇṇ ti kaṃṣṭen
 śrīsatyavarma ta mān siddhi sthāpāna vren (32) le abhaya-
 giri temḥ kampi java akraṇta sruk khmer ° vraḥ noḥ syaṇ
 ta nu tvalla dau (33) hoṇ kaṃraṭen aṅṅ ta guru dhaṛaṇṇ-
 drapura jirṇodddharaṇa thve pi pravai sthāpa (34)
 nā iss vraḥ noḥ viṇ tel noḥ syanta ayat vighna ri
 acāryya vraḥ dhanu (35) ta śiṣya gi ta sthāpāna vraḥ
 neḥ āy ta aṣṭa aṣṭa nava ta gi rājya vraḥ pada
 kaṃṃrate (36) ṅ kaṃṭvan aṅṅ śrī udayadityavarmadeva °
 cren śrīsthiraśakti tarap phdai karom

ส่วนพระพุทธโลกेश্বরทั้ง 9 องค์ ซึ่งกำแสดงศรีสัตยวรมะ ผู้มี
 สิทธิสถาปนาแต่ครั้งโบราณ บนเขากัยคีรีเดิม เพื่อมิให้ชาว
 รุกรานย่ำยีประเทศเขมร พระเหล่านั้น ได้ล้มหักพังไปแล้วแล
 กัมรเตงอัญผู้เป็นคุรุ (นามว่า) ธรณินทรปุระ ได้บูรณะ
 ปฏิสังขรณ์พระที่เสียหาย ทำให้สวยงามแล้ว สถาปนาพระ
 เหล่านั้นทั้งหมดให้คืนดีดังเดิม⁷ โดยไม่มีอุปสรรคใดๆ ส่วน
 อาจารย์พระธนูผู้เป็นศิษย์ เป็นผู้สถาปนาพระองค์นี้ เมื่อมหา
 ศักราช 988 (พ.ศ. 1609) ในรัชสมัยพระบาทกัมรเตงกัมตวน
 อัญ ศรีอุทยาภิตยวรมเทวะ ขอให้เจริญด้วยความโชคดีและ
 อำนาจมั่นคงอยู่คู่ฟ้าดิน

⁷อาจารย์ ดร.อั้ง จูเสียน แห่งมหาวิทยาลัยโบราณวิทยาของกัมพูชา เสนอว่าน่าจะแปล
 คำว่า le abhayagiri temḥ ที่ผู้เขียนแปลว่า "บนเขากัยคีรีเดิม" แยกแปลเป็น le abhayagiri "บน
 เขากัยคีรี" และ temḥ kampi... "เพื่อมิให้..." เพราะภาษาเขมรปัจจุบันมีคำว่า /เดิมเบีย/ "เพื่อ..."
 ซึ่งเมื่อสืบสร้างเป็นภาษาเขมรโบราณจะตรงกับคำว่า temḥ pi.

บรรณานุกรม

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. กรุงเทพฯ : อมรินทร์
พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547.

ชะเอม แก้วคล้าย และบุญเลิศ เสนานนท์. "จารึกบ้านโคกสะแกราช". ใน ศิลปากร.
36,6 (พ.ย.-ธ.ค. 2538), 109-122.

ผาสุข อินทรารุช. พระพุทธศาสนาและประติมานวิทยา. เอกสารอัดสำเนา. มปป.,
มปป.

Chirapat Prabandhavidya. "THE SUBBAK INSCRIPTION Evidence of an Early
Vajrayana Buddhist Presence in Thailand" Journal of Siam Society,
vol. 78/2, 1990, 10-14.

Fredrick W. Bunce. A Encylopaedia of Buddhist Deities, Demigods, Godlings,
Saints and Demons. Delhi : D.K. Printworld (P) Ltd., 1994.